ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ Ե

ԽՆՈՒՍ

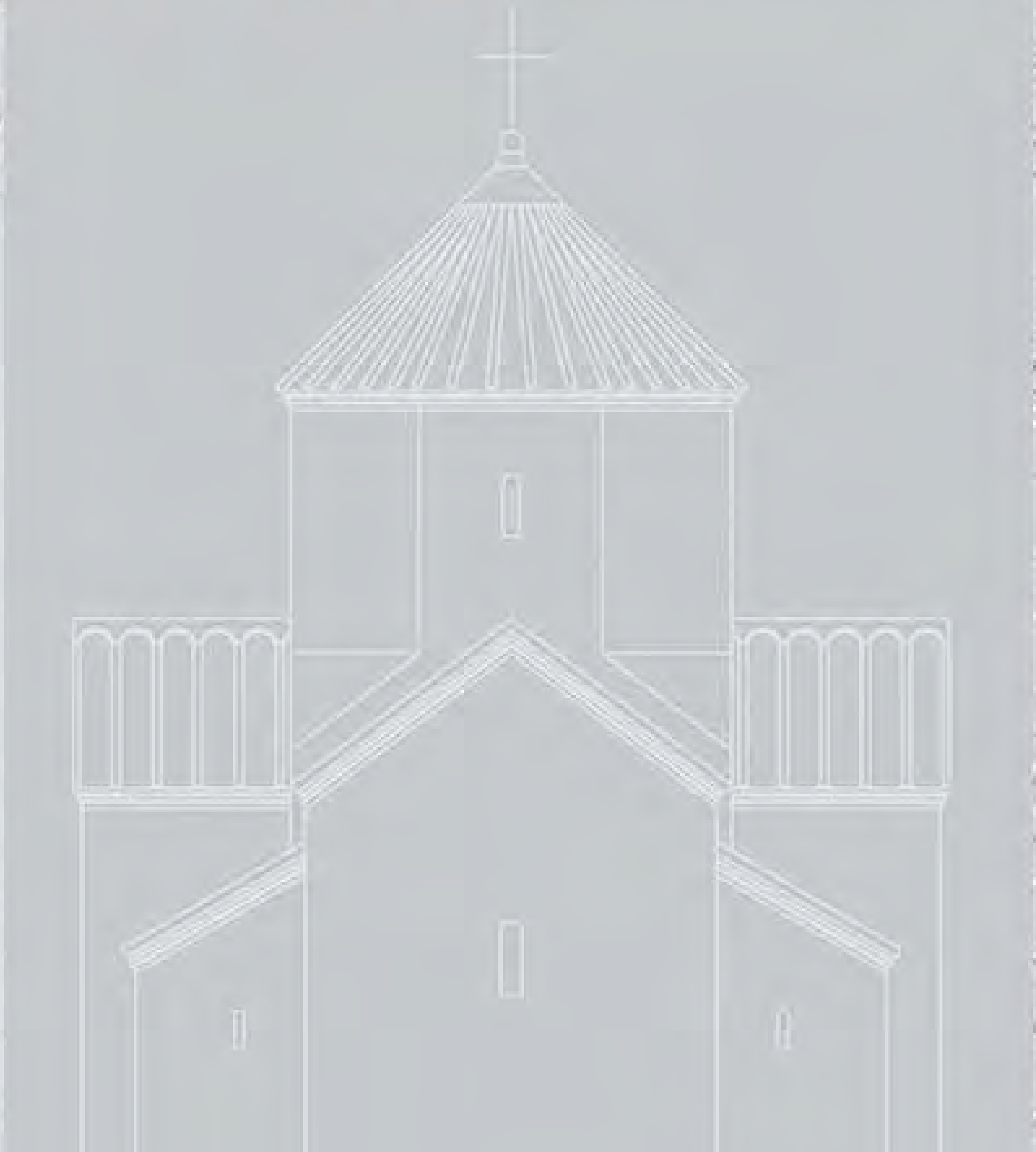

ՌԱՖՖԻ
ՔՈՐԹՈՇՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՏՈՐ Ե
ԽՆՈՒՍ

ՀՏԴ 903/908:94(479.25)
ԳՄԴ 63.3/.4(5Հ)
Ք 870

Քորթոշյան Ռաֆֆի
Ք 870 Խնուս / Ռ. Քորթոշյան: ՀՃՈՒ հիմնադրամ.-Եր.:
Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2022.-400 էջ:

Աշխատությունը «Հայաստանի պատմություն» 36-հատորյա գրքաշարի Ե հատորն է՝ նվիրված Պատմական Հայաստանի Տուրուբերան նահանգի Վարաժնունիք (Խնուս) գավառի պատմությանը և նյութական մշակույթի հուշարձաններին:

Հասցեագրվում է Հայաստանի պատմությամբ հետաքրքրվողներին:

ՀՏԴ 903/908:94(479.25)
ԳՄԴ 63.3/.4(5Հ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
www.armenianarchitecture.am, www.raa.am, www.raa-am.org raayer@sci.am

ISBN 978-9939-843-53-7

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ, 2022
© ՔՈՐԹՈՇՅԱՆ ՌԱՖՖԻ, 2022

Սույն հատորը լույս ընծայվեց Հայաստանում և Սփյուռքում
հայագիտության և մշակույթի զարգացմանը մշտապես սատարած երջանկահիշատակ
Հարություն Սիմոնյանի (5 մայիս 1921, Այնթապ - 2 սեպտեմբեր 2007, Ժենոլիե, Շվեյցարիա)
մերձավորների սիրահոժար մեկենասությամբ

Հատորի ստեղծման հովանավոր՝
ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարություն և
ՀԲԸՄ-ԱՄՆ մասնաճյուղ
ԴԵՊԻ ՀԱՅՔ հիմնադրամ

Բովանդակություն

Բովանդակություն 4
Հեղինակի կողմից 5
ՆԱԽԱԲԱՆ 6
Տեղադրությունը և վարչական կացությունը 6
Կառավարիչներ և իշխանավորներ 8
Բնական միջավայր 10
Կլիմա 10
Բուսական աշխարհ 11
Կենդանական աշխարհ 12
Գետեր 13
Լեռներ 15
Բնական աղետներ 17
Կառուցապատում 17
Պատմություն 18
Կացությունը ԺԹ դարի երկրորդ կեսին՝ մինչև համիդյան հեծելազորերի հիմնումը (1891 թ.) 19
Կացությունը 1891 թ.-ից հետո և Համիդյան ջարդերի ընթացքում (1894-1896 թթ.) ..20
Կացությունը Համիդյան ջարդերից հետո՝ մինչև Օսմանյան սահմանադրության հռչակումը 23
Կացությունը «սահմանադրական» տարիներին՝ մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը 25
Կացությունը Մեծ եղեռնի ժամանակ ..26
Կացությունը 1916 թ. հունվար 13-ից մինչև 1918 թ. մարտի 14-ը 30
Վերաբնակեցումը Խնուսում 1916-1917 թթ. և 1918 թ. մարտյան անվերադարձ գաղթը 36
Բնակչություն 40
Առողջապահություն 48
Տնտեսություն 49
Երկրագործություն և անասնապահություն 51
Այգեգործություն 52
Մեղվաբուծություն 52
Ձիաբուծություն 53
Ձկնորսություն 53
Ջրաղացպանություն 53
Ձիթհաններ 53
Հանքագործություն 53
Առևտուր 53
Արհեստագործություն 54
Գրչօջախներ 54
Կրթություն 54
Կրթությունը մահմեդականների շրջանում 56
Թեմական պատկանելությունը 57
Առաջնորդներ 57
Պատմական հուշարձաններ 58
ԱԲԴԱԼԱՆ 61
ԱԼԱԳՅՈԶ 61
ԱԼԻԿԻՐԻ 62
ԱՂԳԵԼԻՆ 63
ԱՂՄԱՍԻ 63
ԱՂՋԱՄԵԼԻՔ 64
ԱՂՎԵՐԱՆ 68
ԱՐԱԲՈ 69
ԱՐՈՍ 69
ԲԱՅՐՈ 83
ԲԱՇՔԵՆԴ 84
ԲԱՇՔՅՈՅ 84
ԲԵԳՈՒՐԴԻ 88
ԲԵԶԱՐԽԱՆԵ 89
ԲՈՒՌՆԱԶ 90
ԲՈՒՐՀԱՆ 94
ԳԱՍՊԱՐԳԵՂ 96
ԳԵՎԱՆԴՈՒԿ 99
ԳՅՈՒԶԵԼԴԵՐԵ 104
ԳՈՒՆԴՈՒԶ 105
ԴԱԴԱՎԵՐԱՆ 106
ԴԵՄԻՐՋԻ 108
ԴԵՐԻԿ 108
ԴԵՐՎԻՇԱԼԻԳՈՄ 112
ԴԻՎԱՆՀՅՈՒՍԵԻՆ 112
ԴՈՒՍՄԱՆ 113
ԵՆԻՔՅՈՅ 116
ԶԵՌՆԱԿ 120
ԷԼՊԻՍ 128
ԹԱՓՈՒ 131
ԹՈՆԴՐԱԿ 132
ԹՈՆԿԱԼ 133
ԹՈՐԱՄԱՆ 134
ԹՐՔԻՇ 135
ԼԱՔՊՈՒՏԱՂ 135
ԽԱՉԱԼՈՒՅՍ 138
ԽԱՉՆԿԵՐՏ 144
ԽԱՍԵ 152
ԽԶԼԱՆ 157
ԽԶՄՈՒՍԱ 158
ԽԸՐԲԵ 160
ԽԸՐԹ 161
ԽՆՈՒՍ 168
ԽՈԶԼՈՒ 190
ԽՈԼՀԱՍԱՐ 197
ԽՈՆԳՈՒՐ 199
ԽՐԸՄԽԱՅԱ 200
ԽՈՒՌՃԻԿ 203
ԽՈՒՐԴԻ 204
ԿԱԼԵՋԻԿ 205
ԿԱՆԻՍԻՊԻ 207
ԿԱՎԱՌ 208
ԿԱՐԱԱՂԱՋ 209
ԿԱՐԱԲՈՒԴԱՂ 211
ԿԱՐԱՄՈԼԼԱ 214
ԿԱՐԱՉՈԲԱՆ 214
ԿԱՐԱՔԻԼԻՍԵ 229
ԿԱՐԱՔՅՈՓՐՈՒ 230
ԿԱՐՄԻՇ 237
ԿԵՍԻԿ 238
ԿԸԶԸԼԱՀՄԵԴ 239
ԿՆՏՈՐ 240
ԿՈՒԼՄԱԿՍՈՒՏ 241
ՀԱՐԱՄԻԿ 241
ՀԵՅՐԱՆ 257
ՀՈՂԱԲԵՐԴ 257
ՂԱԶԱՆՉԻ 260
ՄԱՂԱԼԵՍՈՐ 264
ՄԱՄԱԾ 264
ՄԱՐՈՒՖ 266
ՄԵԶՐԱ 270
ՄԵԼՔՈՆ 270
ՄԵՅԴԱՆ 271
ՄԵՐԳԵՄԻՍՏ 271
ՄԻՇԿՈ 272
ՄԻՐՍԵԻԴ 272
ՄՇԿԱՆ 274
ՄՈԼԼԱԴԱՎՈՒԴ 274
ՄՈԼԼԱԿՈՒԼԱՇ 275
ՄՈԼԼԱԶԱԼԻԼ 276
ՅՈՆՋԱԼԻ 277
ՆԱԶԱՐԱՆ 278
ՇԱԲԱԴԻՆ 279
ՇԱԴԻԱՆ 282
ՇԱԼԳԵՄ 283
ՇԱՀՎԵՐԴԻ 283
ՇԵՅԹԱՆ 284
ՇԵՅԽՓԻՐ 285
ՉԱԽՄԱԽ 289
ՉԱՄՈՒՌԼԻ 291
ՉԵՎԻՐՄԵ 292
ՉԻԼԼԻԳՅՈԼ 306
ՋԵՐՄԻԿ 306
ՍԱԼՎՈՐԻ 307
ՍԱՅԼՈՒ 311
ՍԵՎԻԿ 320
ՍԵՖԵՐԻԿ 320
ՍԼԴԸԶ 321
ՍՈԳՈՒԹԼՈՒ 325
ՍՈՒԼԹԱՆԼԻ 332
ՍՈՒՎԱՐԱՆ 332
ՓԱՅԿ 333
ՓԱՐՄԱՔՍԶ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ՎԵՐԻՆ ..337
ՓՈՒՌՆԱԿ 338
ՔԱՂՔԻԿ 339
ՔԱՐՔԱՐՈՒՏ 347
ՔԵԹԵՆՋԻ 348
ՔՈՍԱՆ 350
ՔՈՒՆԱՎ 351
ՔՈՒՐԴ-ԽՈԶԼԻ 353
ՕՐԹԱՔՅՈՅ 354
ՖԱՐԽԻԿ 355
ՖՌՓՈՒԿ 355
Պատմական հուշարձանների ցանկ ...356
Օգտագործված գրականության ցանկ ...362
Օտար բառերի և հնաբանությունների բառարան 369
Անձնանունների ցանկ 372
Տեղանունների ցանկ 388
Առարկայական ցանկ 397

Հեղինակի կողմից

- Ձեր կողքին արգասալից, երանելի և ուսանելի 14 տարի..., իսկ առանց Ձեզ՝ երախտավորության զգացումների անվերջ շարան և շնորհապարտության խոսքերի կուտակում, ափսո՜ս, ուշացած...
- Հիմա, երբ մտաբերում եմ անցած տարիները, նկատում եմ, թե երանիով հիշվող որքա՜ն օրեր եմ ունեցել Ձեզ հետ, սիրելի՛ ուսուցիչ:
- Երանի՜ այն օրվան, երբ որպես կամավոր՝ մուտք գործեցի ՀՃՈՒ հիմնադրամի գրասենյակ: Հիշում եմ՝ ինչպիսի ոգևորությամբ դիմավորեցիք, իսկ ինձ ուղղված Ձեր խրատական և խորիմաստ առաջին խոսքը՝ «Բարի գալուստ հայրենիք», միշտ իմ ուղեկիցն է:
- Երանի՜ այն օրվան, երբ Ձեր ընկերակցությամբ կատարեցի երկարատև առաջին իմ արշավը դեպի Հադրութ, որն այժմ, ավա՜ղ, բռնազավթված է, որի սար ու ձորերում ինձ այնքան ուսանելի օրեր պարգևեցիք:
- Երանի՜ այն օրվան, երբ առաջին հանձնարարությունը տվեցիք: Այդ ժամանակ բնավ չէի էլ պատկերացնում, որ, ըստ հաջորդականության, փորձում էիք Ձեր յուրօրինակ ոճով գիտելիքներ փոխանցել:
- Երանի՜ այն օրվան, երբ խրախուսեցիք ինքնուրույն ուսումնասիրություններ կատարել: Ախր որդու առաջին քայլերին ականատես հոր այնպիսի սիրալիր հայացքով և ջերմությամբ էիք շնորհավորում ամեն մի նոր հրատարակված աշխատանք, որ ինքնին անսահման ներշնչանքի աղբյուր էր դառնում:
- Թանկագի՛ն ուսուցիչ՝ ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ձեր վերջին հանձնարարությունը՝ դարի գործի հերթական հատորը՝ «Խնուս» գավառը, հասցրել եմ ավարտին, որի խմբագրման աշխատանքների ընթացքում անչափ կարևոր էր լսել Ձեր անգնահատելի խորհուրդները, իսկ հրատարակվելուց հետո՝ ջերմեռանդ շնորհավորանքները: Ցավոք, վերջինիս փոխարեն, որպես մխիթարանք, ընթերցում եմ Ձեր աշխատությունների՝ ինձ հատկացված օրինակների ոգևորիչ մակագրությունները և վստահորեն համոզվում, որ ճիշտ ուղու վրա եմ՝ անկասկած, Ձեր համբերատար և ինքնատիպ ուսուցման շնորհիվ, որի համար ընդմիշտ երախտապարտ եմ:

Րաֆֆի Քորթոշյանին

13.04.2018 թ.

Սամվել Կարապետյանի պատգամը Րաֆֆի Քորթոշյանին «Հայաստանի պատմություն» գրքաշարի «Արծկե» հատորը ծանոթագրելիս

Գրքի **111** և **149** էջերը սքանավորելով **ARLOOPA** հավելվածի Scanner-ի միջոցով՝ կարող եք տեսնել **Դերիքի եկեղեցու** և **Մժնկերտի Սուրբ Կարապետ վանքի** եռաչափ մոդելները:

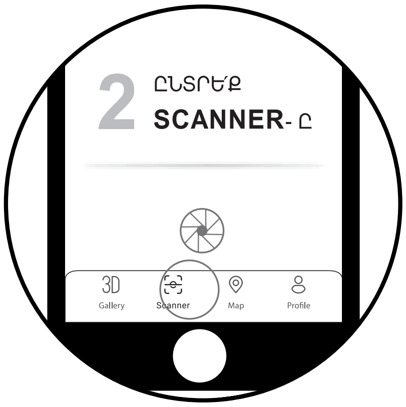

Download on the App Store

GET IT ON Google Play

ARLOOPA-ն մասնագիտացած է լրացված իրականության (Augmented Reality) և վիրտուալ իրականության (Virtual Reality) տեխնոլոգիաների վրա հիմնված հավելվածների և խաղերի ստեղծման գործում:

ARLOOPA հավելվածի միջոցով հնարավոր է իրական աշխարհը հավելել թվային բովանդակությամբ. գրքերի հերոսները կարող են կենդանանալ, արվեստի գործերը՝ անիմացվել, պատմական կոթողները՝ վերականգնվել 3D տարբերակով և շատ ավելին:

Գրքաշարի նպատակն է Հայաստանի պատմությունը ներկայացնել գավառ առ գավառ, յուրաքանչյուրը՝ գյուղ առ գյուղ:

Հատորներից յուրաքանչյուրը նվիրված է լինելու Պատմական Հայաստանի (Մեծ և Փոքր Հայքերի) մեկ կամ մի քանի գավառներին և ներկայացնելու է տվյալ գավառի բոլոր բնակավայրերի պատմությունը և պատմական հուշարձանները:

Գրքաշարի յուրաքանչյուր հատոր պարունակելու է շուրջ 1000 լուսանկար, տարաբնույթ քարտեզներ, չափագրություններ, գրչանկարներ և օժանդակ այլ նյութեր:

Գրքաշարը խորհրդանշականորեն սկսում է Հայոց ձոր գավառից (հատոր Ա), քանի որ մեր ազգի անվանադիր Հայկ Նահապետը հաղթական ճակատամարտից հետո հենց այստեղ է հիմնում Հայք դաստակերտը:

Նախագծի հեղինակ՝ **Ս. Կարապետյան**

ISBN 978-9939-843-53-7

9 789939 843537

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

www.armenianarchitecture.am
www.raa.am
www.raa-am.org
raayer@sci.am